

УДК 004.77:316.472.4]:341.3–025.26

Соцмережа Фейсбук та інформаційно- психологічні операції

Артем ОНКОВИЧ

канд. пед. н., доц.

Київський національний
університет культури
і мистецтввул. Є. Коновальця, 36,
Київ, Україна, 01601

ioj@ukr.net

ORCID ID 0000–0003–2241–3714

© Онкович А., 2021

Подана стаття — спроба на основі відкритих джерел проаналізувати методи та засоби використання мережі інтернет та соціальних мереж, зокрема як один із найпопулярніших інструментів проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій гібридної війни. У дослідженні розглянуто: причини використання соціальних мереж як засобу впливу на особистість та суспільство; деякі наукові розробки щодо методів та цілей проведення інформаційних операцій в умовах гібридної війни; приклади використання потенціалу соцмереж (на прикладі Фейсбуку) у проведенні інформаційно-психологічних операцій гібридної війни, зокрема стосовно формування соціальної напруженості, підтримки взаємоконтраверсійних та конфронтаційних радикальних груп суспільства, підриву мобілізаційної готовності, поширення панічних настроїв, відчуття небезпеки, соціальної непевності серед громадян різних країн, а також засоби протидії таким операціям із боку урядів, організацій, об'єднань та окремих громадян, що мали місце на практиці.

Загально перелічено мотиви сторін військовоінформаційного конфлікту, методи та засоби шкідливого впливів та спротиву проти них, у тому числі із міжнародної практики.

Продемонстровано діяльність на міжнародному, державному, приватному та громадянському рівнях щодо ефективного самоубезпечення суспільства від потенційних шкідливих впливів на громадян, суспільства та держави з боку її «доброхотів».

Також у статті йдеться про український досвід інформаційного протистояння в умовах інформаційної війни щодо унеможливлення/зменшення небажаних ефектів від інформаційно-психологічних операцій.

Публікація може стати в нагоді журналістам-практикам, студентам, науковцям, а також усім користувачам соціальних мереж, для яких інформаційна гігієна та медіаграмотність є щоденною життєвою потребою.

Ключові слова: інформаційно-психологічна операція, інформаційна війна, гібридна війна, соціальні мережі, Фейсбук.

SOCIAL NETWORK FACEBOOK AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS (PSYOP)

Artem Onkovych

PhD in Pedagogy, Associate Professor
Kyiv National University of Culture and Arts
36 Ye. Konovaltsia St., Kyiv, Ukraine, 01601
ioj@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-2241-3714

This article is a try to analyze the methods and means of using the Internet and social networks based on open sources, in particular as one of the most popular tools for conducting specific information and psychological operations of hybrid warfare.

Among other things, the article discusses: the reasons for using social networks as a means of influencing the individual and society; some scientific developments on the methods and purposes of information operations in a hybrid war; examples of using the potential of social networks (on the example of Facebook) in conducting information and psychological operations of hybrid warfare, in particular regarding the formation of social tensions, support of controversial and confrontational radical groups, undermining mobilization readiness, spreading panic, danger, social insecurity among citizens, as well as the means of counteracting such operations by governments, organizations, associations, and individuals that have taken place in practice.

The parties' motives to the military information conflict, methods, and means of harmful influences and resistance against them, including international practice, are generally listed.

Activities at the international, public, private and civil levels have been demonstrated to effectively protect society from potential harmful impacts on citizens, society, and the State by its "goodwill".

The article also deals with the Ukrainian experience of information confrontation in the conditions of information warfare to prevent/reduce side effects from information and psychological operations.

The publication can be helpful for journalists-practitioners, students, scientists, and all users of social networks for whom information hygiene and media literacy are a daily necessity.

Keywords: *Psychological Operations, PSYOP, information war, hybrid war, social networks.*

Актуальність проблеми

Глобалізаційні процеси, та технології, що їх супроводжують — поширення інтернету та соціальних мереж, екстериторіальність та глокальність інформаційної діяльності, розвиток ІТ та комунікаційної індустрій ставлять нові завдання та виклики перед суспільствами. Інформаційна діяльність завдяки технологіям WEB2.0 (які надають можливість створювати та поширювати контент на сторінках сторонніх розробників, як то YouTube, Facebook чи Wiki) перестала бути сферою лише фахівців, а буквально стала предметом щоденної практики мільярдів користувачів у всьому світі. Доступність та потужність цих інструментів оцінили не лише звичайні користувачі чи медіа, але і зловмисники, у тому числі на службі урядів.

Організовані та сплановані інформаційні акції, спрямовані на руйнування основ держави та фактично її самої; дезінформацію та зневіру суспільства; створення атмосфери пригнічення чи паніки окремих громадян, стали реаліями України у 2014-го році і тривають донині. Отриманий в Україні досвід використовується й поширюється зловмисниками і в інших країнах світу.

Мережа стала інструментом політики, який можливо спрямувати проти загального миру, суверенітету та територіальної цілісності держав; соціального-політичного спокою та безпеки; якості життя та індивідуальної поінформованості. Ця проблема тим важливіша для вивчення, що чим більше військові операції доповнюються операціями гібридного характеру й постають у тісному комплексі із ними.

Постановка проблеми

За таких умов постає необхідність у розумінні завдань та методів ведення гібридної війни на інформаційному (як виявилось, надзвичайно важливому) фронті, зокрема в соціальних мережах, одному із потужних інструментів інформаційного впливу та соціальної комунікації, а також світова практика спротиву таким шкідливим інформаціям.

Невирішеними питаннями досі залишаються ефективні методи та засоби протидії небажаним, недружнім та ворожим інформаційно-психологічним операціям, зокрема в соціальних мережах. Також дискусійною залишається проблема балансу свобода/безпека в умовах інформаційної війни.

Аналіз досліджень

Інформаційно-психологічні операції мають давню історію: від давня бойові «розкраси» та вигуки використовувалися ворогуючими задля створення паніки та сум'яття в лавах супротивника. Серед перших письмових згадок можемо навести трактат «Мистецтво війни» Сунь Цзи, у якому, серед інших методів, прописано шляхи досягнення перемоги, деякі практики введення ворога в оману, а най-

вищим результатом мистецтва стратега має стати те, що він «виграє війну навіть не вступивши в неї». Часи змінюють технології, проте не закони війни: якою б вона не була (класична, інформаційна, гібридна, «війна правок» тощо), її основна мета — перемога.

Розглядаючи термін інформаційно-психологічні операції (ІПСО, Psychological Operations, PSYOP) у даному контексті, ми розглядатимемо під цим поняттям один із напрямів «гібридної війни». Основною характеристикою цих операцій є те, що вони передують військовим діям, супроводжують їх, а також застосовуються після проведення військових операцій.

Поняття ІПСО увійшло до активного наукового вжитку із середини ХХ століття, проте медійну популярність в Україні отримало лише з початком україно-російського протистояння. Серед дослідників цієї наукової проблематики назвемо американських військових теоретиків Франка Гофмана та Джеймса Меттіса (Mattis & Hoffman, 2005), Деніела Лесіку (Lasica, 2012) та Томаса Хеммса (Hammes, 2006), які розглядали можливість асиметричних відповідей на військові загрози (інформаційні в тому числі); а також російського генерала Валерія Герасимова (2013), дійсного голову генштабу РФ, який обрав цю тактику для використання ЗС РФ Російської. Із вітчизняних дослідників можемо назвати праці Георгія Почепцова (2011), Дмитра Кулеби (2019), Сергія Гриняєва (Гриняев, б.г) та інших.

Паралельно з розвитком теорій гібридних війн, саме в ці роки з'являється та розвивається явище соціальних мереж, увагу на які звернуло чимало науковців, серед яких, зокрема, Беррі Уеллман (Wellman, 2001), Франк Гофманн (Mattis & Hoffman, 2005). Починаючи із т. зв. «Арабської весни», соцмережі, Фейсбук зокрема (найпопулярніший із таких сервісів у світі та Україні), став інструментом координації та самоорганізації сторін конфліктів. Згодом ця платформа почала використовуватися як засіб дезінформації та дезорганізації, пропаганди та маніпуляцій, іншими словами — інформаційну зброю.

Із теоретичних викладок ІПСО дуже швидко перейшла в щоденні об'єктивні реалії українців як приклад (Kovalenko, 2021; Гриняев, б.г.; Деркаченко, 2016; «Добірка матеріалів за пошуковим запитом «фабрика тролів»», б.г; «Заклики до захоплення», 2021; Fake News, 2021; Кулеба, 2019; Толуб, 2020; «Национальный совет», 2021; Волчек, 2021; Гурков, 2020; «Росіяни оперативно», б.г.; «СБУ затримала», 2021).

Завдання статті

З'ясувати роль та місце соціальної мережі Фейсбук як інструменту інформаційно-психологічних операцій та дослідити засоби спротиву небажаним інформаційним впливам в умовах такого протистояння на всіх рівнях: від міжнародного до індивідуального.

Виклад основного матеріалу

Простота й доступність інтерфейсу Фейсбук; поєднання характеристик, що були властиві класичним ЗМІ та можливості індивідуального спілкування; глокальний рівень поширення інформації призвели до популярності соцмереж: кількість їх користувачів налічує мільярди по всьому світу та десятки мільйонів — в Україні. Зокрема, 19 млн українців є користувачами Фейсбуку, що робить цю соціальну мережу лідером серед конкурентів та третім за кількістю аудиторії інтернет-ресурсом (після пошуковика Гугл та відеохостингу Ютуб).

Швидкість передачі мережею повідомлень та можливість їх персональної адресації, дешевизна та можливість керування інформаційними потоками, анонімність та транскордонність, відносна довіра — це, порівняно із класичними ЗМІ, призвело до того, що соцмережа впевнено продовжує витіснити з інформаційного простору класичні медіа, які просто вимушені використовувати платформи соцмереж задля саморепрезентації, і, у такий спосіб, посилюють позиції своїх технологічних конкурентів («Добірка матеріалів за пошуковим запитом «рейтинг сайтів», б.р.). Показово, що для значної кількості пересічних користувачів час, проведений у соцмережах, за тривалістю став другим після тривалості сну, а подекуди й перевищує його.

Розширення функціоналу соціальних мереж від звичайного засобу особистої комунікації до засобу вертикальної та горизонтальної організації суспільства привернуло увагу політичних партій та рухів, об'єднань за інтересами, релігією чи фахом, земляцтва, фан-груп тощо. Разом із цим, новий інструмент породив нові виклики перед користувачами загалом (Гриняєв, б.г.; Kovalenko, 2021), ЗМІ (Герасимов, 2013), урядами («Дезінформація в США», 2021; «Заклики до захоплення», 2021; Толуб, 2020; «Национальный совет», 2021; Гурков, 2020; «СБУ затримала», 2021, «Слухання в Сенаті», 2018), науковцями (Nadkarni & Hofmann, 2012; Mattis, & Hoffman, 2005; Hammes, 2006; «Інтернету 30», 2019; «Слухання в Сенаті», 2018), бізнесами (перед усім, власниками цих інформаційних ресурсів) («Facebook. Норми», б.г., «Facebook удалил», 2020; Голос Америки, 2021), громадянами (Волчек, 2021; «Дезінформація в США», 2021; «Добірка матеріалів за пошуковим запитом «фабрика тролів», б.р; Чумаков, 2018; «Російські мігранти», б.р.; «Соцмережа Twitter», 2021).

Мова, зокрема, про застосування соціальних мереж як інструменту «війни п'ятого виміру» (виміру інформаційного, який виокремлюють на додачу сухопутного, морського, повітряного, космічного вимірів ведення військових дій) для проведення ІПСО. Так, уже згаданий генерал В. Герасимов (Герасимов, 2013) констатує використання інформаційного протистояння на всіх етапах гібридної війни (як у підготовчій, так і активній фазах).

Наведені Сергієм Гриняєвим (Гриняев, б.г.) форми сучасної інформаційної боротьби втілились в антиукраїнському дискурсі, зокрема й соцмереж. Можемо навести приклади:

1. Створення аури бездуховності й аморальності, негативного ставлення до культурної спадщини противника. *Фашисти, бандерівці, хунта, карателі. Розіп'ятий мальчик у трусиках, згвалтована епилептичка, дівчинці задули монтажну піну. Україна, нібито, держава без історії, перемог. Україна — вигадка австро-угорського генштабу. Майдан розстріляв себе сам;*

2. Виявлення та посилення протиріч. *Росіянин і українець — один народ, (і тут же, як не парадоксально) Новороси — не українці. Поділ на «лівобережні-правобережні». Вуйки керують країною. Рагулі в'їхали в наше місто. Томос неканонічний. Продались католикам;*

3. Маніпулювання суспільною свідомістю соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та хаосу. *Захист російськомовного населення. Україна — фейлстейт, країна 404. «Западенці» — другосортні. Крим — наш. Федералізація;*

4. Дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями й рухами з метою провокації конфліктів, розпалення недовіри, підозрливості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції й навіть громадянської війни. *Фейки і тролінг однієї партії від імені ідеологічно близької партії. Навішування ярликів. «Кишенькова» соціологія. Порушення Закону про декомунізацію;*

5. Зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень. *Іловайський котел. Капітуляція — це мир. Основна загроза суспільству — УБД;*

6. Дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління. *Порошенко відпочиває на курортах. Зеленський — інфантильний. Армія небоєздатна. В уряді всі злочинці та корупціонери;*

7. Підрив міжнародного авторитету держави, його співробітництва з іншими країнами. *Україна — договоронездатна. Порушує мінські угоди;*

8. Масове подання в інформаційних каналах супротивника чи глобальних мережах дезінформації для впливу на особи, які приймають рішення. *Порошенко — Вальцман, збагатився за час президентства в 40 разів, братовбивця.*

До вигаданих раніше фейків вигадуються все нові й нові, створюються та посилюються нові протиріччя, російські пропагандисти продовжують створення альтернативної інформаційної реальності. Чого варті лише взаємосуперечливі версії РФ (в тому числі офіційні!) про загибель МН-17.

Досліджуючи канали та методи поширення такої інформації, можна помітити такі закономірності:

1. «Вкид» інформації відбувається із моментальним її поширенням різними джерелами (від звичайних ботів, до відомих блогерів та політиків).

2. Вірусне поширення інформації перетворює фейк на предмет суспільного обговорення, і набуває ознак «альтернативної думки», яка також має право на існування.

3. «Корисні ідіоти» є носіями та поширювачами дезінформації, як онлайн, так і офлайн.

Прикметно, що той, хто першим зміг заповнити інформаційний вакуум індивіда, має безумовну перевагу над тим, хто в майбутньому буде індоктринувати альтернативну точку зору. На прикладі людей, які потрапили під російську пропаганду, можемо констатувати: ні міжнародні слідчі комісії, ні величезна кількість судових справ, ні журналістські розслідування, ні заяви світових політичних лідерів чи експертів, ні банальна логіка не можуть похитнути їх в упевненості в посяяному в їхньому розумі обману. Такі люди оперують аргументом «я це знаю», а не «мені це розказали», для них патовим є питання «яке авторитетне джерело могло б переконати у зворотному?».

Яскравим прикладом поширення фейків є історія із «розп'ятим хлопчиком»: журналісти російського ліберального каналу «Дождь» відшукали головну персонажину цього фейку.

«Інфовливи» не є однорідними: одні з них орієнтовані окремо для різних стратів Фейсбуку (подібно до діяльності Кембридж Аналітика), залежно від їх громадянства, національності, віросповідання, політичних уподобань, інші — мають широкий масований характер. Варто зазначити, що розслідувачі (в т.ч. журналістські) дуже часто виходять на «російський слід»: і заворушення БЛМ, і Брексит, і вибори в США, і напруженість щодо міграційних питань у Європі.

Важливо зазначити, що кожен окремих пропагандистський вплив є ефективним відносно короткий час, проте кожен із них, і всі вони сукупно, залишають за собою умовні «трасери». Навіть у цифрову епоху, коли доступний широкий спектр засобів інформування, і, здавалося б, легко знайти спростування фейку, альтернативну точку зору, самостійно провести фактчекінг, чи банально знайти першоджерело інформації, залишається прошарок людей, які щиро вірять у чорний піар щодо своєї країни; будь-які контраргументи для такої аудиторії неефективні, оскільки порушують картину світу, вибудовану в них ворожою пропагандою.

Окремо зауважимо, що жертвами російської пропаганди за кордонами Росії, як правило, стають малосоціалізовані громадяни, що не знають мови країни перебування, тому основним джерелом отримання інформації про життя планети для них вони стають виключно федеральні ЗМІ.

Що можна протиставити навалі негативного наративу?

1. Блокування (фільтрування) небажаних джерел:

а) на рівні держави. (Указ Президента України Петра Порошенка № 133/2017 від 15 травня 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» (Президент України, 2017), які призвели до обмеження користування на падіння популярності таких ресурсів, як у ВКонтакті, Однокласники, Mail.ru, Яндекс, Лабораторія Касперського, Dr.Web. Хоча існують технічні можливості оминати блокування, ці сервіси втратили (і продовжують втрачати) у частці аудиторії, понесли також іміджеві втрати. Окрім того, блокування ресурсів відбулося насамперед на невпевнених інтернет-користувачах, які перебувають у «зоні дезінформаційних ризиків».

Такі заходи призвели до падіння популярності російських інформресурсів (за даними дослідження TNS за 2020 рік щодо популярності інтернет-ресурсів, серед Топ-25 немає жодного російського (Волчек, 2021).

В Україні на суспільний розгляд винесено законопроект «Про боротьбу з дезінформацією». Такі кроки викликають суспільну дискусію, оскільки сприймаються опонентами як утиски у свободі слова, зокрема в доступі до інформації.

На жаль, малопомітними для українських ЗМІ залишаються регулярні активні заходи СБУ (так, на початку року було викрито злочинне угруповання «мінерів», що тероризували мешканців столиці з метою розбалансування соціального спокою. Водночас, ці ж громадяни вели активну підривну антидержавну діяльність у соцмережах), хоча висвітлення таких дій є так само важливим, як і їх проведення.

Цілком правильно видається ініціатива Володимира Зеленського щодо введення в загальноосвітні школи дисципліни з медіаграмотності та створення Центру протидії дезінформації.

б) На рівні власників соцмереж. Політика спільноти Фейсбук (яка, своєю чергою, відповідає законодавству США) щодо видалення акаунтів, сторінок, груп діяльність яких носить небезпечну діяльність призводить до регулярного їх відсіювання. Зокрема, за 2014–2020 рр. видалено тисячі антиукраїнських майданчиків на цьому ресурсі, ведуться розробки щодо використання програмних алгоритмів для автоматизації таких дій. Проте, технічно відкриття неприйнятної Політикою Спільноти акаунту вимагає менше ресурсів, ніж його виявлення та закриття.

Також компанією Фейсбук розглядається механізм введення спеціальної Ради, що складатиметься переважно з юристів та журналістів, з питань протистояння поширенню небажаним інформаційним повідомленням.

в) На громадянському рівні. Політика «руконепотискання», відмова від співпраці з ворожими агентами впливу (як приклад — власник популярного ресурсу work.ua, що відмовив А. Шарію в розташуванні на цьому ресурсі будь-яких оголошень щодо працевлаштування в структури одіозного блогера. Така політика є ефективним соціальним засобом витіснення небажаних елементів на маргінес суспільства).

г) На рівні користувача. (Відмова від використання та поширення шкідливого інформаційного продукту; дотримання інфогієни).

2. Проведення медіаосвітніх програм щодо запобігання шкідливої інформації. Цікавий приклад демонструє фінська система освіти, де до навчальних програм середньої школи введено дисципліну «Медіабезпека». Також важливою в цьому ключі видається робота журналістів (наприклад, тематичні передачі «Антизомбі», «СтопФейк», постійна аналітика від «ДетекторМедіа» тощо). Корисними є тренінги та курси на базі університетів та інших освітніх майданчиків, спрямовані на підвищення компетентності журналістів, щодо розвитку навичок фактчекінгу зокрема. Показово, що фінська програма середньої школи включає в себе дисципліну «Медіабезпека», що, ймовірно, призвело до скорочення аудиторії РІА Спутнік уже серед дорослої аудиторії цієї країни (мовлення російського каналу зупинено «голосуванням ногами»).

3. Варто пам'ятати про можливість симетричної та асиметричної відповіді в інформаційних війнах (деякі із них вважаються неприйнятними для окремих користувачів, чи неприйнятними для цілих професій). Будь-хто має можливість вираження власної громадянської позиції на мережевих ресурсах, у тому числі ворожих, що пропагують антиукраїнські ідеї, створюють негативний імідж держави. Це — надзвичайно ефективний засіб пробиття «інформаційного конкуну» (information bulb), у якому могли опинитися споживачі російського пропагандистського контенту. Такий вид спротиву навіть отримав жартівливу назву «диванні війська».

У будь-якому випадку, для всіх форм інформаційної війни важливою є «гра на випередження»: набагато легше блокувати доступ до інформаційного ресурсу, що поширює небажану інформацію (бан, ігнор, блокування, медіаосвітні заходи), ніж усувати наслідки злонамірної діяльності.

Висновки

Констатуємо значну увагу різних суспільних інституцій до питання інформаційної безпеки: ворожі, злонамірні інформаційні посягання та руйнування інформаційного простору країни (чи руйнування держави через її інформаційний простір) та людини є одним із інструментів ІПСО, і, за аналогією до живої природи, вимагають вироблення імунітету, захисних реакцій, дій на випередження. В умо-

вах війни (читай — самозбереження) питання вибору «свобода чи безпека?» вирішуються на користь аргументу «безпека».

Для користувача соціальних мереж ефективним інструментом інформаційної безпеки є фільтрування інформаційних потоків (відсіювання із користувацьких ресурсів таких, що: мають сумнівну репутацію; у попередній діяльності яких помічено поширення фейкової інформації; які мають яскраво виражену ангажовану позицію; які подають інформацію безапеляційно й однобічно). Розробники соцмереж зацікавлені й конкурентно, і технічно, і юридично в обмеженні недоброякісної інформації.

Поширювати будь-яке повідомлення вимагає від користувача, як мінімум, вдумливості: фейкньюз створені для того й так, щоби користувач сам почав передавати неправдиві новини. Критичне мислення, підтвердження/спростування викладених у повідомленні фактів можуть вплинути на те, щоби користувачеві не довелося відчувати ніяковіння через поширення ним неправдивої інформації, ставши в такий спосіб «корисним ідіотом».

Розважливе ставлення до інформаційної діяльності, розуміння *quo prodest* поширених повідомлень може стати ефективним інструментом у інформаційному протистоянні.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бердинских, К. (2021, 20 февраля). *Так это делается в Фейсбуке. Тотальный негативизм и агрессия накрыли украинских пользователей соцсети — многие теряют к ней интерес*. Новое время. <https://nv.ua/ukraine/events/feysbuk-v-ukraine-stal-ploshchadkoj-dlya-negativa-i-ssor-v-kommentariyah-novosti-ukrainy-50142596.html>
- Волчек, Д. (2021, 24 апреля). *«Гольдфарб против Первого канала». Дело о кремлевской пропаганде*. Радио Свобода. <https://www.svoboda.org/a/31219753.html>
- Волчек, Д. (2021, 24 января). *«Наша норма — 120 комментариев в день». Жизнь кремлевского тролля*. Радио Свобода. <https://www.svoboda.org/a/31065181.html>
- Герасимов, В. В. (2013, 27 февраля). *Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий. Военно-промышленный курьер*, 8(476). <https://www.vpk-news.ru/articles/14632>
- Голос Америки. (2021, 1 апреля). *Корпорация Google объявила о вложении почти 30 миллионов долларов в недавно сформированную группу, целью которой является борьба с дезинформацией и фейковыми новостями в Интернете* [Обновление статуса]. Facebook <https://www.facebook.com/144776752025/posts/10157935436422026/?app=fbl>
- Гриняев, С. (б.г.). *Информационное противоборство в современную эпоху*. Psyfactor. psyfactor.org/infowar1.htm
- Гурков, А. (2020, 22 июля). *Обыски у хейтеров. Как полиция и СМИ Баварии борются с ненавистью в Сети*. Deutsche Welle. <https://bit.ly/3njwvJI>

Дезінформація в США: в 2020 году российские тролли раздували местное пламя. (2021, 7 января). Голос Америки. <https://www.golosameriki.com/a/russian-disinformation-campaign-2020/5728576.html>

Деркаченко, Я. (2016). *Інформаційно-психологічні операції як сучасний інструмент геополітики*. Глобальна організація союзницького лідерства. <https://goal-int.org/informacijno-psixologichni-operacii-yak-suchasnij-instrument-geopolitiki>

Добірка матеріалів за пошуковим запитом «рейтинг сайтів». (б.р.). Детектор медіа. <https://ms.detector.media/theme/24463/>

Добірка матеріалів за пошуковим запитом «фабрика тролів». (б.р.). Детектор медіа. [detector.media/tag/2745/](https://ms.detector.media/tag/2745/)

Заклики до захоплення влади та зміни меж державного кордону: кіберфахівці СБУ викрили мережу агітаторів. (2021, 2 квітня). Служба безпеки України. <https://ssu.gov.ua/novyny/zaklyky-do-zakhoplennia-vlady-ta-zminy-mezh-derzhavnoho-kordonu-kiberfakhivtsi-sbu-vykryly-merezhu-ahitatoriv>

Зеленський, В. (2021, 9 квітня). *У школах мають з'явитися уроки медіаграмотності*. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3204521-u-skolah-maut-zavitisa-uroki-mediagramotnosti-zelenskij.html>

Інтернету 30: Тім Бернерс-Лі занепокоєний. (2019, 12 березня). Телекритика. telekritika.ua/uk/internet/internetu-30-t-tim-berners-li-obespokoen

Кулеба, Д. (2019, 13 лютого). *Пророцтва справджуються. Уривок із книги «Війна за реальність: Як перемагати у світі фейків, правд і спільнот».* Детектор медіа. goo.gl/EYKXUA

Национальный совет по разведке: в ближайшие 20 лет Россия останется «разрушительной силой». (2021, 12 апреля). Голос Америки. <https://www.golosameriki.com/a/global-trends-national-intelligence-council/5847125.html>

Почепцов, Г. (2011, 19 червня). *Нові види комунікативних стратегій у суспільстві*. Politiko. <https://politiko.ua/blogpost63913>

Президент України. (2017). *Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)*. Указ (від 15 травня 2017 р., № 133/2017). <https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850>

Російські мігранти біля Капітолію. Корисні ідіоти. (б.р.). <https://bit.ly/3sVGZjz>

Росіяни оперативно поскаржились на публікацію щодо воєнних злочинців Ізоляції з російським громадянством. (б.р.). Facebook. <https://www.facebook.com/groups/212197308886046/permalink/3536203439818733/?app=>

СБУ затримала автобуси з більш ніж 60 «тітушками» на Харківщині: Планували створити «картинку» для РосЗМІ і дестабілізувати ситуацію. (2021, 21 квітня). Цензор.НЕТ. https://censor.net/ua/photo_news/3261081/sbu_zatrymala_avtobusy_z_bilsh_nij_60_titushkamy_na_harkivschyni_planuvaly_stvoryty_kartynku_dlya_roszmi

Слухання в Сенаті США щодо Фейсбуку: Цукерберг каже про «гонку озброєнь» з Росією. (2018, 11 квітня). Радіо Свобода. goo.gl/X4g8AU

Соцмережа Twitter заблокувала Трампа назавжди. (2021, 9 січня). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-usa-trump-twitter-ban/31039389.html>

Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів ЗМІ в Україні (2018 р.). (2018). Проект У-Медіа. goo.gl/11CJRv

США обвинили шестерых офицеров ГРУ в кибератаках на ОЗХО и олимпийцев. (2020, 20 октября). Грани.Ру. <https://grani-ru-org.appspot.com/Politics/Russia/FSB/m.280219.html>

Ткаченко, О. (2021, 16 лютого). *Центр протидії дезінформації запрацює у березні*. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3191438-centr-protidii-dezinformacii-zapracue-u-berezni-mkip.html>

Толуб, Н. (2020, 19 червня). *Проти України діють підрозділи психологічних операцій російської армії*. Promote Ukraine. <https://www.promoteukraine.org/uk/proti-ukraini-diyut-pidrozdzili-psiologichnih-operacij-rosijskoi-armii/>

У Хмельницькому викрили ботоферму, яка дискредитувала вакцинацію і просувала «Л/ДНР». (2021, 30 квітня). Незалежний громадський портал. <https://ngp-ua.info/2021/03/50196>

Чумаков, Н. (2018, 7 февраля). *Разработчики создали скрипт для отслеживания «кремлеботов» в комментариях на YouTube*. TJ. <https://tjournal.ru/tech/65998-razrabotchiki-sozdali-skript-dlya-otslezhvaniya-kremlebotov-v-kommentariyah-na-youtube>

Facebook та Instagram в Україні. Цифри і факти — 2020. (2020, 11 квітня). Громадський простір. <https://www.prostir.ua/?kb=facebook-ta-instagram-v-ukrajini-tsyfry-i-fakty-2020>

Facebook удалил три сети фейковых аккаунтов, связанных с Россией. (2020, 25 сентября). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ru/rubric-technology/3106202-facebook-udalil-tri-seti-fejkovyh-akkauntov-svazannyh-s-rossiej.html>

Facebook. *Нормы сообщества*. (б.г.). go.gl/i1JnX

Fake News. (2021, 11 апреля). *История «распятого мальчика»: мы нашли героиню главного фейка войны в Донбассе / Эксклюзив FN [Видео]*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=N8LY1dtSWFk>

Hammes, T. X. (2006). *The Sling and the Stone: On War in the 21st Century*. Zenith Press.

Kovalenko, A. (2021, 17 января). *Катарсис Елены Бондаренко* [Обновление статуса]. Facebook. <https://www.facebook.com/100008877886960/posts/2515849925387579/?app=fbl>

Lasica, D. T. (2012). *Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory*. BiblioScholar.

Mattis, J. N., & Hoffman, F. G. (2005). Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *Proceedings*, 132(131), 18–19.

Nadkarni, A., & Hofmann, S. (2012). Why do people use Facebook? *Personality and Individual Differences*, 52(3), 243–249. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.007>

Wellman, B. (2001). Computer Networks as Social Networks. *Computers and Science*, 293, 2031–2034.

REFERENCES

Berdinskikh, K. (2021, February 20). *Tak eto delaetsya v Feisbuke. Total'nyi negativizm i agresiya nakryli ukrainskikh pol'zovatelei sotsseti — mnogie teryayut k nei interes* [This is How it is Done on Facebook. Total Negativism and Aggression Covered Ukrainian Users of the Social Network — Many are Losing Interest in it]. *Novoe vremya*. <https://nv.ua/ukraine/events/feysbuk-v-ukraine-stal->

ploshchadkoy-dlya-negativa-i-ssor-v-komentariyah-novosti-ukrainy-50142596.html [in Russian].

Chumakov, N. (2018, February 7). *Razrabotchiki sozdali skript dlya otslezhivaniya «kremlebotov» v komentariyakh na YouTube* [The Developers Have Created a Script to Track the «Kremlin Bots» in the Comments on YouTube]. TJ. <https://tjournal.ru/tech/65998-razrabotchiki-sozdali-skript-dlya-otslezhivaniya-kremlebotov-v-komentariyah-na-youtube> [in Russian].

Derkachenko, Ya. (2016). *Informatsiino-psykholohichni operatsii yak suchasnyi instrument heopolityky* [Information and Psychological Operations as a Modern Tool of Geopolitics]. Hlobalna orhanizatsiia soiuznytskoho liderstva. <https://goal-int.org/informacijno-psixologichni-operacii-yak-suchasnij-instrument-geopolitiki> [in Ukrainian].

Dezinformatsiya v SSHA: v 2020 godu rossiiskie trolli razduvali mestnoe plamyay [Disinformation in the United States: in 2020, Russian trolls fanned local flames]. (2021, January 7). Golos Ameriki. <https://www.golosameriki.com/a/russian-disinformation-campaign-2020/5728576.html> [in Russian].

Dobirka materialiv za poshukovym zapytom «fabryka trolliv» [Selection of Materials for the Search Query «Troll Factory»]. (n.d.). Detektor media. detector.media/tag/2745/ [in Ukrainian].

Dobirka materialiv za poshukovym zapytom «reitynh saitiv» [Selection of Materials for the Search Query «Site Ranking»]. (n.d.). Detektor media. <https://ms.detektor.media/theme/24463/> [in Ukrainian].

Facebook ta Instagram v Ukraini. Tsyfry i fakty — 2020 [Facebook and Instagram in Ukraine. Figures and Facts — 2020]. (2020, April 11). Hromadskyi prostir. <https://www.prostir.ua/?kb=facebook-ta-instagram-v-ukrajini-tsyfry-i-fakty-2020> [in Ukrainian].

Facebook udalil tri seti feikovykh akkauntov, svyazannykh s Rossiei [Facebook Has Removed Three Networks of Fake Accounts Linked to Russia]. (2020, September 25). Ukrinform. <https://www.ukrinform.ru/rubric-technology/3106202-facebook-udalil-tri-seti-fejkovyh-akkauntov-svazannyh-s-rossiej.html> [in Russian].

Facebook. Normy soobshchestva [Facebook. Community Norms]. (n.d.). goo.gl/i1JTnX [in Russian].

Fake News. (2021, April 11). *Istoriya «raspyatogo mal'chika»: my nashli geroinyu glavnogo feika voiny v Donbasse / Eksklyuziv FN* [The Story of the «Crucified Boy»: We Found the Heroine of the Main Fake of the War in Donbass / Exclusive FN] [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=N8LY1dtSWFk> [in Russian].

Gerasimov, V. V. (2013, February 27). *Tsennost' nauki v predvidenii. Novye vyzovy trebuyut pereosmyslit' formy i sposoby vedeniya boevykh deistvii* [The Value of Science is in Foresight. New Challenges Require a Rethinking of the Forms and Methods of Warfare]. *Voенno-promyshlennyy kur'er*, 8(476). <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> [in Russian].

Golos Ameriki. (2021, April 1). *Korporatsiya Google ob«yavila o vlozhenii pochti 30 millionov dollarov v nedavno sformirovannuyu gruppu, tsel'yu kotoroi yavlyayetsya bor'ba s dezinformatsiei i feikovymi novostyami v Internete* [Google Inc. Has Announced a Nearly \$ 30 Million Investment in a Newly Formed Group to Combat Misinformation and Fake News on the Internet] [Status update]. Facebook <https://www.facebook.com/144776752025/posts/10157935436422026/?app=fbl> [in Russian].

Grinyayev, S. (n.d.). *Informatsionnoe protivoborstvo v sovremennuyu epokhu* [Information Confrontation in the Modern Era]. Psyfactor. psyfactor.org/infowar1.htm [in Russian].

Gurkov, A. (2020, July 22). *Obyski u kheiterov. Kak politsiya i SMI Bavarii boryutsya s nenavist'yu v Seti* [Searches at Haters. How Police and Media in Bavaria Fight Online Hate]. Deutsche Welle. <https://bit.ly/3njwvJI> [in Russian].

Hammes, T. X. (2006). *The Sling and the Stone: On War in the 21st Century*. Zenith Press [in English].

Internetu 30: Tim Berners-Li zanepokoienyi [Internet 30: Tim Berners-Lee is Worried]. (2019, March 12). telekritika.ua/uk/internet/internetu-30-tim-berners-li-obespokoen [in Ukrainian].

Kovalenko, A. (2021, January 17). *Katarsis Eleny Bondarenko* [Elena Bondarenko's Catharsis] [Status update]. Facebook. <https://www.facebook.com/100008877886960/posts/2515849925387579/?app=fbl> [in Russian].

Kuleba, D. (2019, February 13). *Prorostva spravdzhuiutsia. Uryvok iz knyhy «Viina za realnist: Yak peremahaty u sviti feikiv, pravd i spilnot»* [The Prophecies are Coming True. Excerpt from the Book «War for Reality: How to Win in the World of Fakes, Truths and Communities»]. Detektor media. goo.gl/EYKXUA [in Ukrainian].

Lasica, D. T. (2012). *Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory*. BiblioScholar [in English].

Mattis, J. N., & Hoffman, F. G. (2005). Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *Proceedings*, 132(131), 18–19 [in English].

Nadkarni, A., & Hofmann, S. (2012). Why do People Use Facebook? *Personality and Individual Differences*, 52(3), 243–249. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.007> [in English]

Natsional'nyi sovet po razvedke: v blizhaishie 20 let Rossiya ostanetsya «razrushitel'noi siloi» [National Intelligence Council: Russia will remain a «destructive force» for the next 20 years]. (2021, April 12). Golos Ameriki. <https://www.golosameriki.com/a/global-trends-national-intelligence-council/5847125.html> [in Russian].

Pocheptsov, H. (2011, June 19). *Novi vydy komunikatyvnykh stratehii u suspilstvi* [New Types of Communication Strategies in Society]. Politiko. <https://politiko.ua/blogpost63913> [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. (2017). *Pro zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)* [On the Application of Personal Special Economic and Other Restrictive Measures (Sanctions)]. Decree (dated May 15, 2017, № 133/2017). <https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> [in Ukrainian].

Rosiiany operativno poskarzhylys na publikatsiiu shchodo voiennykh zlochyntsv Izoliatsii z rosiiskym hromadianstvom [The Russians Promptly Complained About the Publication of Isolation War Criminals with Russian Citizenship]. (n.d.). Facebook. <https://www.facebook.com/groups/212197308886046/permalink/3536203439818733/?app=> [in Ukrainian].

Rosiiski mihranty bilia Kapitoliu. Korysni idioty [Russian Migrants Near the Capitol. Useful Idiots]. (n.d.). <https://bit.ly/3sVGZjz> [in Ukrainian].

SBU zatrymala avtobusy z bilsh nizh 60 «titushkamy» na Kharkivshchyni: Planuvaly stvoryty «kartynku» dlia RosZMI i destabilizuvaty sytuatsiiu [The SBU Detained Buses with More than 60 «Aunts» in the Kharkiv Region: They Planned to Create

a «Picture» for the Russian Media and Destabilize the Situation]. (2021, April 21). Tsenzor.NET. https://censor.net/ua/photo_news/3261081/sbu_zatrymala_avtobusy_z_bilsh_nij_60_titushkamy_na_harkivschyni_planuvaly_stvoryty_kartyнку_dlya_roszmi [in Ukrainian].

Slukhannia v Senati SShA shchodo Feisbuku: Tsukerberh kazhe pro «honku ozbroien» z Rosiieiu [Facebook Senate Hearing on Facebook: Zuckerberg Talks About an «Arms Race» With Russia]. (2018, April 11). Radio Svoboda. goo.gl/X4g8AU [in Ukrainian].

Sotsmerezha Twitter zablokuvala Trampa nazavzhdy [The Social Network Twitter Blocked Trump Forever]. (2021, January 9). Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-usa-trump-twitter-ban/31039389.html> [in Ukrainian].

SShA obvinili shesterykh ofitserov GRU v kiberatakakh na OZKhO i olimpiitsev [The United States Accused Six GRU Officers of Cyberattacks on the OPCW and the Olympians]. (2020, 20 October). Grani.Ru. <https://grani-ru-org.appspot.com/Politics/Russia/FSB/m.280219.html> [in Russian].

Stavlennia naseleennia do ZMI ta spozhyvannia riznykh typiv ZMI v Ukraini (2018 r.) [Attitude of the population to the media and consumption of different types of media in Ukraine (2018)]. (2018). Proekt U-Media. goo.gl/11CJRv [in Ukrainian].

Tkachenko, O. (2021, February 16). *Tsentr protydii dezinformatsii zapratsiuie u berezni* [The Center for Counteracting Disinformation Will Open in March]. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3191438-centr-protidii-dezinformacii-zapracue-u-berezni-mkip.html> [in Ukrainian].

Tolub, N. (2020, June 19). *Proty Ukrainy diit pidrozdily psykholohichnykh operatsii rosiiskoi armii* [Units of Psychological Operations of the Russian Army Operate Against Ukraine]. Promote Ukraine. <https://www.promoteukraine.org/uk/proti-ukraini-diyut-pidrozdili-psihologichnih-operaczij-rosijskoi-armii/> [in Ukrainian].

U Khmelnytskomu vykryly botofermu, yaka dyskredytuvala vaksynatsiiu i prosuvala «L/DNR» [In Khmelnytsky, a Bot Farm was Discredited, Which Discredited Vaccination and Promoted «L/DNR»]. (2021, April 30). Nezaleznyi hromadskiy portal. <https://ngp-ua.info/2021/03/50196> [in Ukrainian].

Volchek, D. (2021, April 24). «Gol'dfarb protiv Pervogo kanala». *Delo o kremlevskoi propagande* [«Goldfarb Against Channel One». The Case of the Kremlin Propaganda]. Radio Svoboda. <https://www.svoboda.org/a/31219753.html> [in Russian].

Volchek, D. (2021, January 24). «Nasha norma — 120 kommentov v den'». *Zhizn' kremlevskogo trollia* [«Our Norm is 120 Comments a Day.»The Life of a Kremlin Troll]. Radio Svoboda. <https://www.svoboda.org/a/31065181.html> [in Russian].

Wellman, B. (2001). Computer Networks as Social Networks. *Computers and Science*, 293, 2031–2034 [in English].

Zaklyky do zakhoplennia vlady ta zminy mezh derzhavnoho kordonu: kiberfakhivtsi SBU vykryly merezhu ahitatoriv [Calls for Seizure of Power and Change of State Border Borders: SBU Cyber Specialists Exposed a Network of Agitators]. (2021, April 2). Security Service of Ukraine. <https://ssu.gov.ua/novyny/zaklyky-do-zakhoplennia-vlady-ta-zminy-mezh-derzhavnoho-kordonu-kiberfakhivtsi-sbu-vykryly-merezhu-ahitatoriv> [in Ukrainian].

Zelenskiy, V. (2021, April 9). *U shkolakh maut z'avytysia uroky mediahramotnosti* [Media Literacy Lessons Should Appear in Schools]. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3204521-u-skolah-maut-zavitisa-uroki-mediagramotnosti-zelenskij.html> [in Ukrainian].